

І.І.Колесник*

ФЕДІР ШЕВЧЕНКО: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ГЕНЕАЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ІСТОРИКА

В історіографічному есе розглядається проблема ментальності українського радянського історика на матеріалах інтелектуальної біографії відомого вченого й організатора науки Ф.Шевченка.

Уміння визначати періоди, етапи в розвитку історичної науки, у житті та діяльності окремого історика – справа складна й вимагає від історіографа знання історичних подій, їх якісних змін.

Перед дослідником стоїть завдання з'ясувати справжню роль історика, яку відіграє він у розвитку історичної науки.

У житті та діяльності істориків необхідно показувати й те, що об'єднує їх із сучасниками, і відрізняє від них, а тим більше від попередників та послідовників.

Федір Шевченко

Слова Ф.П.Шевченка, винесені в епіграф, можна сприймати і як свого роду "історіографічний заповіт" історика, і як "настанову до дії" дослідникам його творчості.

Замість вступу

"Інтелектуальна генеалогія" означає походження, родовід, "родовий запис" історика. Ідеться про інтелектуальні й розумові зв'язки історика з минулим і майбутнім української історичної науки. Мета такої генеалогії – визначити "історіографічну нішу" історика в сучасній українській історіографії.

У даному випадку пропонується не тривіальна ювілейна біографія Федора Павловича Шевченка з нагоди 90-річчя від дня народження, а історіографічне есе, мета якого полягає у визначенні такої "речі в собі", як ментальність українського радянського історика. Формат постаті Ф.Шевченка відбиває характерні риси та провідні тенденції розвитку української історичної науки середини – другої половини ХХ ст.

Як вивчати феномен ментальності історика? Це вкрай складна та дискусійна проблема. Спробуємо запропонувати свою гіпотезу, робочу модель вивчення ментальних рис історика. Перша складова цієї моделі – соціокультурне тло, тобто подієва канва біографії історика в контексті стану історичної науки на певних етапах її розвитку. Друга складова нашої моделі – аналіз стилю мислення історика, знакових рис цього стилю, їх еволюції, трансформації, деформації в процесі творчості та під впливом зовнішніх обставин. Ще один компонент моделі вивчення ментальності історика – психолого-діяльнісний аспект творчості (тип наукової діяльності, лідерства, утворення наукової школи, організаційно-адміністративна робота тощо).

Інтелектуальна біографія історика та метаморфози історичної науки в Україні

Наукова біографія знаного українського історика вивчалась традиційно й репрезентована в довідкових статтях словників, біобібліографічних покажчиках, ювілейних виданнях¹. У науково-популярному нарисі Олени Апанович подано од-

* Колесник Грина Іванівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ну з перших схем періодизації творчої діяльності Ф.Шевченка за хронологічним принципом – по декадах:

1. “40-ві роки. Найкращий в Україні знавець архівів.
2. 50-ті роки. Стаття “Про створення “Вступу до історичної науки””.
3. 60-ті роки. Відроджувач та будівничий спеціальних історичних дисциплін та окремих галузей історичної науки в Україні.
4. Кінець 60-х – початок 70-х років. Директор Інституту археології Академії наук УРСР.
5. 70–80-ті роки. Покарання. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.
6. Перша половина 90-х років. У незалежній Україні”².

Біографія історика є потужним чинником формування й відображення ментальних засад його творчої діяльності. Інтелектуальні біографії провідних учених віддзеркалюють і біографію науки, у полі якої вони реалізуються.

Постать Ф.Шевченка, його інтелектуальний родовід, уособлює злет і падіння, досягнення й вади української радянської історичної науки, її дивовижні метаморфози в контексті історичних подій, а також генетичний зв’язок з українською дореволюційною наукою та російською науковою традицією.

Біографія – це засіб вивчення механізмів формування ментальності історика. Саме через ідейні впливи, систему освіти кристалізуються картина світосприйняття, розуміння історії як науки, система фахових рис, інтелектуальних пререференцій, справжніх навичок ремесла історика.

Критерієм схеми інтелектуальної біографії Ф.Шевченка-історика, що пропонується в даному есе, є принцип домінування того чи іншого виду його наукової діяльності та ідеологічних констатацій.

I період – “освітній” (1933–1940 рр.). Це етап становлення, пошуків і самовизначення: сільське походження (народився 1914 р. на Поділлі), семирічка, праця в колгоспі, на взуттєвій фабриці в Києві, робітфак при Київському інституті шкіряної промисловості.

Вирішальними у становленні особистості майбутнього історика стали роки навчання (1933–1937 рр.) у Московському історико-архівному інституті, де були зосереджені кращі наукові сили, що уособлювали тяглість академічної та радянської науки. Ремесло справжнього історика студент Ф.Шевченко опановував під проводом таких учених, як В.Пічета, М.Тихомиров, М.Сперанський. Близьку закінчивши інститут, Ф.Шевченко вступив до аспірантури. Тут він зробив перші кроки як викладач курсу допоміжних дисциплін.

II період – “архівний” (1940–1950 рр.). Маючи фахову освіту, Ф.Шевченко обіймає низку високих посад у системі архівів СРСР у передвоєнні й воєнні часи, виявляючи хист організатора й ентузіаста архівної справи. У 1940–1941 рр. він – директор Чернівецького обласного архіву, 1941 р. – Краснодарського крайового архіву, 1942 р. – завідувач архіву РНК Узбецької РСР, 1942–1943 рр. – начальник науково-видавничого відділу Архівного управління Української РСР, 1944 – 1950 рр. – очолює кафедру архівознавства в Київському університеті.

III період – “академічний” (1949–1956 рр.). З 1949 р. й протягом усього життя Ф.Шевченко – співробітник Інституту історії АН УРСР. Завідував відділом історії країн народної демократії, входив до редколегії журналу “Вісник Академії наук Української РСР”. У 1950–1952 рр. обіймав посаду секретаря Президії академії.

Ф.Шевченко прийшов у структури української академічної науки у важкий для неї час, коли українську історичну науку було остаточно позбавлено ознак національної самобутності й директивно вписано в радянський офіційний дискурс,

ідеологічним символом якого стали "Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)", схвалені ЦК КПРС (1953).

Сутність процесів деформації, що відбувалися в межах української історичної науки, можна сконцентрувати у формулі: "роздержавлення української історичної концепції та одержавлення української історичної науки". Це означало, що українська історична наука була позбавлена ознак і рис "звичайної схеми" М.Грушевського та в препарованому вигляді імплантована в систему радянської історичної науки. Історичний світогляд Ф.Шевченка, як і більшості українських радянських істориків, остаточно кристалізується під впливом офіційної тріади радянської історіографії: споконвічна дружба російського та українського народів; необхідність і користь возз'єднання України з Росією; спільність усіх народів СРСР.

Марксистська, класово-формаційна складова назавжди ввійшла в структуру наукової свідомості Ф.Шевченка й була репрезентована в кращих роботах історика. У ґрунтовній монографії "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." знаходимо обов'язкові штампи, ідеологічні тропи радянської української історіографії ("наша Вітчизна є блискучим прикладом справжньої дружби народів, об'єднаних чуттям єдиної родини", "народи Радянського Союзу єднає не лише славне, героїчне сучасне, але і їх минуле. Споконвічні різносторонні зв'язки, нерозривна дружба двох великих народів – російського та українського"³).

IV період – "українська відлига" та "золотий вік" Ф.Шевченка (1957–1972 рр.). Це період творчого злету історика, що характеризується його офіційним визнанням з боку радянського наукового істеблшменту та особистим успіхом.

Він виступає ініціатором і активним учасником низки респектабельних, резонансних проектів. Ідеться про перший український часопис історичного профілю "Український історичний журнал" (1957), "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (1968–1972), "Середні віки на Україні", "Пам'ятки України" (1969–1972), "Історичні джерела та їх використання" (1964–1972), "Наука і культура: Україна" (1968–1972), "Український історико-географічний вісник" (1971–1972).

Досягає піку академічна кар'єра історика: 1960–1963 рр. – завідувач відділу допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, 1963–1968 рр. – створює й очолює відділ історіографії та джерелознавства в інституті, 1968–1972 рр. – директор Інституту археології АН УРСР. Доба "відлиги" збігається з піднесенням і визнанням наукової діяльності історика. 1963 р. він захищає докторську дисертацію в Москві, з 1968 р. – професор, а 1969 р. обраний членом-кореспондентом Академії наук УРСР.

Важлива іпостась Ф.Шевченка-історика: організатор і координатор наукових досліджень в Україні. Заступник директора Інституту історії АН УРСР (1964–1967), голова республіканської наукової ради з проблеми "Історія історичної науки" при Секції суспільних наук АН УРСР (1964–1969), член наукової ради Архівного управління УРСР (1967). У цей період виникає наукова школа Ф.Шевченка. За даними В.Смоля, її пройшли понад 60 кандидатів та 7 докторів наук⁴.

V період – "тимчасова особиста поразка та стагнація історичної науки в Україні" (1972–1989 рр.).

1972 рік – сумна дата в історії української історичної науки й особисто нашого героя. Прихід на посаду першого секретаря ЦК КПУ свідомого русифікатора В.Щербинського замість лояльного до всього українського П.Шелеста сигналізував про наступ на українську інтелігенцію й кінець відлиги в історіографії. Політика русифікації та надмірної ідеологізації науки здобула в літературі назву

"ери маланчукізму", "суловсько-маланчуківської реакції" (від імені секретаря ЦК КПУ з ідеології Валентина Маланчука). Практика "маланчукізму" пов'язана з кадровими чистками й забороною на професію.

Адміністративних репресій та соціально-психологічного тиску зазнав і Ф.Шевченко. Відома хроніка негативних констатацій: січень 1972 р. – усунений від керівництва "УІЖ", серпень – звільнений із посади директора Інституту археології, 5 вересня 1972 р. з'являється постанова ЦК КПУ з типовою бюрократично-образливою назвою "Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР т. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі інституту". У цій сумнозвісній постанові Ф.Шевченку закидалися два "великих гріхи" – безкласовість ("відхід від класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій") та націоналізм ("припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень")⁵. За часів "суловсько-маланчуківської" реакції Ф.Шевченко на собі відчув тактику "тихих репресій", що полягала в приниженні людської гідності, честі науковця, "красномовних" замовчуваннях, навмисних перекрученнях. Показово, що зовсім непомітним пройшов шістдесятирічний ювілей історика, який він відсвяткував у вузькому родинному колі. У пресі не з'явилося жодного офіційного привітання формальному лідеру української історичної науки.

Основна суперечність доби застою в історичній науці в цілому, і у творчій біографії історика зокрема, полягала в зовні безперешкодному існуванні (швидше несамотійному науковому животінні) та внутрішній несвободі.

Ф.Шевченко, позбавлений високих адміністративних посад у науці, зберігав деякі репрезентативні академічні позиції, зовнішні ознаки успіху – отримував урядові нагороди, державні премії, зберігав статус академічного співробітника, зокрема старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР (1972–1974), відділу історії дружби народів СРСР (1974–1978), керівника неструктурованої групи з історичної географії та картографії відділу джерелознавства й допоміжних дисциплін Інституту історії (1978–1982), головного наукового співробітника відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії (1987–1995). Своєрідним виявом зовнішнього бюрократичного етикету стали почесні регалії історика – низка медалей, орден "Знак пошани", Почесна грамота Президії Верховної Ради України до чергового ювілею (1984), Державна премія Української РСР (1984).

"Ззовні" Ф.Шевченко виявляв наукову активність, шукаючи реалізації здебільшого в таких "нейтральних жанрах", як наукове редагування, рецензування, написання передмов.

"Зсередини" він залишався невеликою людиною. Свобода творчості була обмежена вузькими рамками дозволеного, "ідеологічно-дозованого". Історик практично був відтиснений на адміністративну й теоретичну периферію української радянської науки. Такий стан речей у радянській науці А.Лосєв пояснював тим, що "соціалізм виключає внутрішнє життя особистості ... виключає свободу наук, мистецтв, друку, особистого громадського почину тощо"⁶.

У цей період Ф.Шевченко від розробки теоретико-методологічних, історіографічних проблем переходить до вивчення регіональних сюжетів (історія рідного Поділля), проблем краєзнавства, працює над персоналією тематикою для "УРЕ", структуруванням дисципліни історичної географії.

VI період – "завершальний" (1989–1995 рр.). Даний період пов'язаний із відродженням української історичної науки й репрезентує нові горизонти творчості Ф.Шевченка. Він був активним учасником специфічного для української пере-

будовної й постперебудовної історіографії процесу "повернення спадщини", коли до широкого наукового вжитку поверталися праці відомих українських істориків М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Драгоманова та ін. Головою редколегії започаткованої 1989 р. серії "Пам'ятки історичної думки України" став Ф.Шевченко (у цій серії було видано праці видатних істориків).

Ф.Шевченко відомий також як ініціатор та учасник престижних археографічних проектів, зокрема фундаментального тритомного видання "Кирило-Мефодіївське товариство" (К.,1990), а також "Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. Документи і матеріали" (Л., 1990), "Реєстр Війська Запорозького 1649 року" (К.,1995). Ф.Шевченко ініціював видання "Українського археографічного щорічника: Нова серія", був його відповідальним редактором. Він редагував численні монографії, тематичні збірники ("Географічний фактор в історичному процесі", "Проблеми історичної географії України", "Історико-географічні дослідження на Україні").

Симптоматично, що Ф.Шевченко стояв витоків вітчизняного грушевсько-знавства. Усе своє наукове життя він звертався до творів та особи великого українця. Твори М.Грушевського були в його власній книгозбірні. Відродження нової української історіографії на початку 1990-х рр. він пов'язував із "поверненням" М.Грушевського, його праць, ідей, духу творчості. Ф.Шевченко входив до редколегії перевидання фундаментальної "Історії України-Руси", написав (разом із В.Смолієм) передмову до "Очерка истории украинского народа" та післямову до книги "Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського" (1992).

Безумовно, кар'єрні злети й падіння, наукові успіхи та ідеологічні упередження відбивають складні метаморфози історичної науки в Україні середини – другої половини ХХ ст. Інтелектуальні впливи, освіта, ідейний тиск, адміністративний пресинг – усі ці чинники формували історичну свідомість і культурну лабораторію історика, стиль наукового мислення та ментальні засади його творчості.

Ментальність історика або Дволикий Янус української радянської історіографії

Пізнавальну домінуючу моделі вивчення ментальності історика становить поняття стилю історичного мислення. Це цілком виправдано, коли йдеться про ментальність не звичайної людини, а фахового історика, який сприймає навколишній світ, своє місце в ньому крізь "фахові окуляри", призму символів та образів історії, що зумовлюють його професійну поведінку, тип історіописання, манеру "думання", характер дослідницьких практик. Словом, вивчати ментальність історика варто через поняття стилю наукового мислення. Це багатовимірне поняття, що містить чимало смислів та вимірів пізнання.

Когнітивний вимір стилю наукового мислення історика характеризується рівнем та характером здобутої освіти, природним комплексом розумових процедур і здібностей до теоретичних практик, наукової роботи (рефлексія, нахил до проблематизації, цілепокладання, здібності до теоретизування). Рівень "ремесла" Ф.Шевченка-історика зумовлений освітою та постійною самоосвітою, притаманним йому відчуттям нового. Він наголошував: "Я завжди відстоюю нове"⁷. Професіоналізм його як історика ґрунтувався на академічній традиції російської науки, українській історіографічній класиці, марксистських дискурсивних практиках.

До когнітивних особливостей індивідуального мислення Ф.Шевченка слід віднести нахил до теоретизування, продукування нестандартних ідей, креативність, стратегічність мислення. Про це свідчить низка його розвідок, статей, есе з

проблем теорії та методології історичної науки ("Про суд історії", "Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки", "Історія і сучасність"), з історіографії ("Історіографія – важлива історична дисципліна", "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?").

Специфічною рисою стилю мислення Ф.Шевченка була системність. Цю рису можна називати по-різному: "енциклопедизм", "полідисциплінарність", "універсальність мислення", утім зміст залишається той самий – сприйняття історичної науки як системи дисциплін.

У дослідницьких практиках Ф.Шевченка ця риса реалізувалася в сталому інтересі до системи допоміжних історичних дисциплін (ще від часів перших спроб викладання в Московському історико-архівному інституті). Своє кредо щодо допоміжних історичних дисциплін історик сформулював в одній із перших теоретичних розвідок "Про створення "Вступу до історичної науки"" (1959): "...назву "допоміжні" беремо в лапки, бо вона досить-таки умовна, а значення цих дисциплін велике". Від їх розробки, уважав історик, залежить "якість наукової продукції", "розуміння першоджерел". Він реконструює навіть певну ієрархію цих дисциплін (поряд із назвою "допоміжні" часто вживає "спеціальні"). На перше місце в системі історичної науки ставить "історіографію – історію історичної науки". На друге – джерелознавство, з яким тісно пов'язані архівістика (архівознавство), дипломатика, палеографія, а також сфрагістика, геральдика, генеалогія, археографія, історична бібліографія. Окремо називає історичну географію, археологію, котра "з допоміжної історичної дисципліни перетворилася в окрему важливу галузь історичної науки", у самостійну галузь трансформувалася також етнографія⁸.

У Ф.Шевченка були свої теми-фаворити – Хмельниччина, історія України середини XVII ст., історія Поділля, Буковини, Закарпаття, Великої Вітчизняної війни. Приділяв увагу й історичним персонажам, зокрема Б.Хмельницькому, його оточенню, народним ватажкам (Л.Кобилиця), науковцям, літераторам тощо.

З огляду на рівень освіти, природні здібності, інтелектуальні пріоритети, характер дослідницьких практик, тип Ф.Шевченка-історика можна ідентифікувати як "історика-ерудита", "генератора ідей", "стратега" та "організатора науки", менаджера архівної справи. Йому притаманні риси історика-теоретика, блискучого практика-аналітика та систематика, джерелознавця й археографа.

Для характеристики стилю історичного мислення особливої ваги набуває його **теоретико-методологічний вимір**. Зрозуміло, домінуючою у світогляді українського радянського історика була марксистська парадигма (абсолютизація виробничих відносин, принцип класової боротьби, формаційний підхід). Ф.Шевченко мислив у межах марксистського дискурсу: "народ є справжнім творцем і героєм історії", народ – не безлика й аморфна "маса", "юрба", це – "суспільна категорія, що змінюється із зміною історичних формацій"⁹. Як історик-марксист він був щиро впевнений, що "встановлення істини – пряме завдання історика", адже "історичний матеріалізм визнає об'єктивну істину, що існує незалежно від людини"¹⁰. Цікаво зіставити розуміння наукової істини мислителем іншого формату, старшим сучасником нашого героя, відомим російсько-радянським філософом А.Лосєвим, який у Доповненнях до своєї праці "Диалектика мифа" (1930 р.) стверджував, що "свобода науки там, де немає об'єктивної істини й немає віри в об'єктивну істину, а є віра в суб'єктивний розум... У нас же є об'єктивна істина, це пролетаріат і виробниче життя. Яка тут може бути об'єктивна істина?"¹¹.

Марксистське сприйняття історії у свідомості Ф.Шевченка поєднувалося з природною українськістю. Він, як уважає О.Апанович, мав "українську душу". Походження з української глибинки, селянська родина, українська природа прищепили на ментальному рівні любов до народного співу, зумовили органіку рідної мови в професійній сфері й побуті.

Від перших спроб і на етапах інтелектуальної зрілості Ф.Шевченко виявляв інтерес до української тематики. Центральною темою його досліджень була історія України середини XVII ст., період визвольної війни українського народу, яка залишалася стрижневою темою всієї вітчизняної історіографії. Саме цим сюжетам присвячено дисертації історика – кандидатську "Російські воеводи на Україні (Нариси взаємовідносин України з Росією в другій половині XVII ст.)" (1943) й докторську "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." (1963). Інтерес до української проблематики, як свідчить бібліографія історика, на різних етапах мав або демонстративний (відлига, період незалежності) або завуальований характер (доба застою).

Справжнім уособленням, символом українськості для Ф.Шевченка залишалася постать М.Грушевського. Напівміфічною, напівсимволічною є згадка Ф.Шевченка про зустріч із М.Грушевським у бібліотеках Москви в роки студіювання в історико-архівному інституті. Праці М.Грушевського в домашній книгозбірні (які зберігалися, як згадує Я.Дзира, або на антресолях, або на дачі Федора Павловича, загорнуті в ганчірки), постійне звернення до його книг, ідей, думок, перша і єдина в офіційній радянській українській історіографії стаття про М.Грушевського ("Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?", 1966), відновлення пам'яті М.Грушевського в 1990-х рр. – усе це репрезентує "українську" складову стилю мислення українського радянського історика. Така позиція швидше виняток, ніж норма у професійному середовищі істориків доби тоталітаризму, для якого були властиві страх перед звинуваченням в "українському буржуазному націоналізмі", подвійна внутрішня цензура, превентивна рефлексія щодо своєї марксистської ортодоксальності, методологічний пуризм.

Подвійні стандарти української радянської історіографії полягали в тому, що, з одного боку, Ф.Шевченко змушений був піддавати критиці, засуджувати "буржуазну історіографію в період імперіалізму", зокрема "книжки й статті В.Антоновича, М.Грушевського, В.Липинського та інших українських буржуазно-націоналістичних істориків кінця XIX і початку XX ст." за властивий їм "відчай і скептицизм", "фальсифікацію фактів, схоластику"¹². А з іншого, у тій же самій книжці ("Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст."), де наводилися ці "звинувачення", з довідкового апарату видно, що автор використовував роботи таких "буржуазних" українських істориків, як В.Антонович, П.Куліш, М.Костомаров, Д.Багалій, М.Грушевський, О.Лазаревський, С.Томашівський, І.Джиджора, В.Юркевич, М.Василенко, М.Владимирський-Буданов, О.Кістяківський, О.Левицький. Заслуговує на увагу прийом, за допомогою якого він уводив до "прихованого" вжитку праці корифеїв української історіографії. Так, посилання на "Історію України-Руси" М.Грушевського, що піддавалася інвективам із боку офіційної радянської історіографії, Ф.Шевченко супроводжував характерною реплікою: "значний фактичний матеріал про економічне становище та економічні зв'язки України опублікував М.Грушевський у шостому томі "Історії України-Руси"... Але інтерпретація й висновки автора з відомих причин вимагають критичного ставлення"¹³.

Таким чином, свідомість українського історика мала амбівалентний характер. Як міфічний дволик Янус вона поєднувала й зберігала в розгорнутому чи латентному вигляді елементи національної ідеології та марксистської парадигми.

Подвійну, марксистську й національну, лояльність героя нашого есе ілюструє фраза з його статті "В.І.Ленін і Т.Г.Шевченко": "Т.Г.Шевченко, за вжитим В.І.Ленініним виразом, жив у ту епоху, "коли кожний соціаліст був поетом". Революційно-класові та українсько-орієнтовані конотації звучать у наступному пасажі

історика, де він наголошує, що Т.Шевченко – "діяч, що визначив цілу епоху в історії нашого народу, що ввібрав у своє серце, наче широке море, народні заповіді й вогонь революційних прагнень"¹⁴.

Відсутність історичного синтезу в українській радянській історіографії й конкретно в доробку Ф.Шевченка (який мав нахил до теоретизування, історіософських узагальнень) була не органічною, а штучною. На зламі 1920-х–1930-х рр., коли було відкинуто схему М.Грушевського, розпочався процес тотальної провінціалізації української історичної науки, локалізації українського історичного процесу, перетворення історії України на історію окремих територій і земель. Розпочалося докладне вивчення окремих територій, історії рідного краю, окремих проблем української історії ("визвольної війни українського народу проти панської Польщі"). Інтелектуальним сурогатом загальних схем та концепцій національної історії в українській радянській історіографії стали історичне краєзнавство, історична географія, що й знайшло відображення в доробку Ф.Шевченка. Звідси його підвищений інтерес до проблем історичної географії та картографії, які у своєрідній формі легітимізували синтетичний погляд на події української історії в межах офіційної радянської доктрини.

Відомо, що в 1960-х рр. Ф.Шевченко підтримав проект створення історичного атласу України. Він щиро вважав, що засобами картографії можна відтворити історичний процес у просторово-часовій цілісності. Саме на картах, схемах, планах "мають знайти своє відображення важливі події та явища в житті й розвитку українського народу з найдавніших часів до наших днів на всіх українських землях"¹⁵.

Наприкінці 1970-х – у 1980-х рр., коли він очолював неструктуровану групу з історичної географії та картографії, а згодом – відповідний сектор у відділі джерелознавства Інституту історії, дослідник глибоко занурюється в проблеми історичної географії та краєзнавства. Це варто сприймати як "захисну реакцію" на процеси подальшої провінціалізації та маргіналізації української історичної науки. В умовах ідеологічної реакції та адміністративного тиску ідея історичного атласу, тобто "історії в картах", мала продуктивний характер і мусила відтворювати синтетичний погляд на історію України. Ф.Шевченко був упевнений, що картографічними методами можна вивчати історичний процес "як єдине ціле".

Група під керівництвом Ф.Шевченка була орієнтована на забезпечення джерелами тієї території, що картографувалася. Олена Маркова, головний редактор з картографії історичного атласу України, згадувала, що Федір Павлович крадькома приносив їй безцінні наукові праці М.Грушевського, В.Кубійовича, С.Рудницького. "Ці роботи, – говорив Ф.Шевченко, – обов'язково знати головному редактору атласу історії України, щоб підправляти наших авторів, але посилатися на них не треба". Співробітники сектора, яким керував Ф.Шевченко, вишукували документальні матеріали для карт в архівах Москви, Ленінграда, Харкова, Києва.

На жаль, цей проект Ф.Шевченка так і залишився нереалізованим. У 1986 р. атлас був готовий і переданий на картографічну фабрику, 1992 р. робота над ним уповільнилася, а з огляду на те, що створений за радянських часів цей матеріал безнадійно застарів, зовсім припинилася¹⁶.

Ф.Шевченко, як і більшість українських істориків різного формату й рангів, звертався до проблем історичного краєзнавства. Він мав намір піднести його до певного наукового рівня, що ілюструє низка розвідок ("Місце історичного краєзнавства в історіографії України" (1980), "Формирование государственной территории Украины" (1980), "Зв'язок історичного краєзнавства із спеціальними історичними дисциплінами" (1989, у співавторстві з Я.Володарським)). У структурах радянської іс-

торичної науки краєзнавство як субдисципліна створювало "ефект пазлів", тобто конструювання не цілісної, а мозаїчної картини українського минулого.

Для розуміння стилю мислення історика вкрай важливим є **аксіологічний вимір**. Ознакою справжнього вченого, на відміну від звичайного наукового співробітника, є ентузіазм і наполегливість. Справжнього вченого відрізняє байдужість до зовнішніх символів успіху, для нього понад усе важлива віра у свої сили, мужність. Ф.Шевченко – пасіонарна особистість, пізнавальний мотив залишався домінуючим у його творчості. Відомі його слова: "Коли б я знав, що завтра не буде роботи, помер би"¹⁷.

Про моральні риси та професійні преференції вченого дає уявлення його оточення, коло спілкування. Ф.Шевченко був у товариських стосунках із Леонідом Коваленком, з великою повагою ставився до одного з найталановитіших учнів М.Грушевського та радянського академіка Івана Крип'якевича, наукову підтримку відчував із боку Івана Гуржія. Як людину й громадянина Ф.Шевченка характеризує той факт, що в брежнєвські часи він мав сміливість організаційно підтримувати таких українських інтелектуалів дисидентської орієнтації як історик та етнолог Михайло Брайчевський, поет-археолог Борис Мозолєвський, яких він узяв на роботу в Інститут археології.

У свідомості його співробітників, колег і учнів склався позитивний образ Ф.Шевченка як ученого та людини. Основні риси цього образу – доброзичливість, толерантність, обов'язковість у вирішенні справ, відчуття нового, доступність, інтелектуальна відкритість, м'якість, працелюбність, патріотизм. Ці риси історика певною мірою дисонували з репресивною свідомістю та практиками радянської історичної науки. У професійному середовищі радянських істориків домінували конфронтація, задрість успіхові колег, цькування таланту, плекання посередності, свавілля, адміністративний пресинг. Про складний морально-психологічний клімат, що панував в академічних колах та інституціях за доби тоталітаризму, свідчать обставини, пов'язані із захистом докторської дисертації Ф.Шевченка. Атмосферу емоційної напруги, бюрократичної тяганини, ідеологічних звинувачень і непорядності колег описує сучасник цих подій Я.Дзира.

У 1960 р. в Інституті історії тривала важка дискусія навколо докторської дисертації Ф.Шевченка "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.". Критики закидали йому ідейну спорідненість з українською буржуазно-націоналістичною історіографією, тобто відхід від канону радянського історіописання. Непримиреним опонентом Ф.Шевченка виступав Кость Гуслистий, відомий історик, заступник директора Інституту мистецтвознавства і фольклору, дух якого був зламаний репресіями 1930-х – 1940-х рр. Це була ще одна внутрішня драма українського радянського історика. Тримаючи в одній руці фоліант М.Грушевського, а в іншій – монографію Ф.Шевченка, К.Гуслистий намагався довести, що автор керувався схемою та ідеями "буржуазного історика". "Закарбувалося мені в пам'яті, – згадував Я.Дзира, – останнє звинувачення стосовно Переяславської ради: у Грушевського – "Тільки рятуючись, Хмельницький вдався до союзу з Московією". І таку ж думку він знаходив на сторінках книжки Шевченка". З гострою критикою дисертації виступили професори В.Голобуцький і А.Введенський. Серед прибічників дисертанта були директор інституту О.Касименко та молода генерація вчених: В.Коваль, І.Кулинич, О.Компан, І.Гуржій, О.Апанович. У дискусії Ф.Шевченко поведився активно, "дотепно, конкретно, аргументовано, інколи й образно" відповідав критикам, які закидали йому перегук із М.Грушевським¹⁸.

Через недоброзичливе ставлення колег з Інституту історії, як часто бувало в таких випадках, Ф.Шевченко змушений був напівтаємно захищати докторську дисертацію у своїй alma mater – Московському історико-архівному інституті, де знайшов підтримку колег і вчителів. Оponentами дисертації були М.Тихомиров та І.Гуржій. Лише після затвердження ВАК та отримання диплому доктора цей факт став відомим широкому загалові¹⁹.

Колізія із захистом докторської дисертації Ф.Шевченка була доволі типовим явищем в умовах функціонування механізму примусу та стримування талановитих, неординарних особистостей, панування кар'єристів і посередностей-бюрократів від науки. Така ж сама доля спіткала О.Касименка, директора Інституту історії, який змушений був їздити до Москви у ВАК, щоб спростовувати численні доноси; Михайла Марченка, який мусив захищати докторську дисертацію в Ленінграді; М.Брайчевського, захист докторської дисертації якого був зірваний адміністраторами від науки; пізніше дискримінацій зазнав Віталій Сарбей, докторська дисертація якого протягом кількох років не затверджувалася ВАК СРСР.

Особиста драма Ф.Шевченка полягала в тому, що сповнений творчої енергії та сил, він так і не зреалізував себе як дослідник-систематик, теоретик. Недостатня самореалізація істориків, особливо великого масштабу, стала нормою тоталітарної системи радянської науки, чи то в центрі, чи на периферії. Сучасники Ф.Шевченка вважали, що він міг стати окрасою світової історіографії.

Поза сумнівами, "атиповість" Ф.Шевченка як історика, незвичайний формат його наукової діяльності, нереалізований творчий потенціал ще рельєфніше відбивають стандарти та алгоритм розвитку радянської історичної науки в умовах тоталітарного режиму.

Ф. Шевченко та "інтелектуальний мікроренесанс" в Україні

Доба "відлиги" (десятиріччя після XX з'їзду партії) – це особлива епоха в політичній і духовно-інтелектуальній історії СРСР та УРСР. Невипадково, що на цей період припадає злет наукової діяльності та кар'єрного успіху Ф.Шевченка.

Певна річ, на українському ґрунті "хрущовська відлига" мала свої особливості. По-перше, українська відлига – це "запізніла відлига", її хронологічний контур не збігається із загальноновизнаним, "всесоюзним" (середина 1950-х – початок 1960-х рр., жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС, як епілог), а охоплює середину 1950-х – 1972 р.

По-друге, варто враховувати такий суб'єктивний чинник "української відлиги", як діяльність П.Шелеста, першого секретаря ЦК КПУ, який додержувався ієрархії "численних ідейно-політичних та національно-культурних лояльностей", тобто виявляв певну толерантність та підтримував низку українських проектів.

Відлига в культурно-духовній сфері тісно пов'язана з т. зв. "інтелектуальним мікроренесансом". Специфіка полягала в тому, що його ініціаторами на всесоюзній арені виступили історики, точніше редколегія журналу "Вопросы истории" на чолі з Г.Панкратовою та Е.Бурджаловим²⁰. Саме цей журнал та його діячі очолили модернізаційні процеси в історичній науці, що дало поштовх до оновлення суспільства. Інтерес до близького та далекого минулого стимулював інтелектуальний рух за відновлення, "очищення" марксизму, певну свободу думки, дискусій, право мати свій погляд.

Ф.Шевченко став лідером української "запізнілої відлиги" в сфері історичної науки. Його наукова, громадська та організаційна діяльність кінця 1950-х – початку 1970-х рр. дає взірці справжнього інтелектуального мікроренесансу в Україні,

для якого властиве не сліпе копіювання російських зразків, а певна ініціативність, наукова й організаційна сміливість. Своїми справами та численними ініціативами Ф.Шевченко дав старт якісним змінам у налагодженому репресивно-нівелюючому механізмі історичної науки в Україні. Він був промотором, активним учасником багатьох починань, спрямованих на оновлення та посилення позицій української історичної науки ("Український історичний журнал", "Історіографічні дослідження в Українській РСР", "Середні віки на Україні", "Наука і культура: Україна", "Пам'ятки України", "Історичні джерела та їх використання"). Ф.Шевченко створив і протягом 1963–1968 рр. очолював відділ історіографії та джерелознавства в Інституті історії АН УРСР. У 1959–1965 рр. був членом Головної редакційної колегії "Української радянської енциклопедії".

Доцільно згадати підтримку ним попервах безнадійного й безперспективного починання археолога Б.Мозолевського, який навіть не був штатним співробітником Інституту археології АН УРСР, що завершилася сенсаційним відкриттям шедеврів скіфсько-античного мистецтва – золотої пекторалі та інших скарбів з Товстої Могили. Ф.Шевченко підтримав ідею-проект створення історико-меморіального комплексу й музею козацтва на о. Хортиця 1965 р.

У 1966–1967 рр. Ф.Шевченко, як заступник директора Інституту історії, організував лекторій з історії козацтва, в якому брали участь співробітники інституту Я.Дзира, О.Компан, О.Апанович, М.Брайчевський. Публічні лекції в Будинку вчителя проходили при великому скупченні народу, в аудиторії було до 1000 слухачів, що свідчило про щирий інтерес до українського минулого.

На час українського мікроренесансу припадає пік теоретико-методологічної діяльності історика. Про те, що він тонко відчував виклики часу, свідчить стаття "Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки", котра природно вписувалася в атмосферу життя шістдесятників, наповненого суперечками, дискусіями, вечорами поезії, творчими зустрічами з відомими митцями, що супроводжувалося пожвавленням академічного життя, пошуками нового наукового ідеалу.

Автор розглядає дискусію як фактор розвитку історичної науки, причому вона, окрім творчого аспекту, має й "слабі сторони", "недоліки". Креативну роль дискусії історик убачає в тому, що вона має "не тільки відзначати досягнуті позитивні результати", а й "сміливо розкривати недоліки, пропонувати конкретні засоби їх ліквідації", зосереджувати увагу на завданнях, які треба вирішити. В унісон духу "відлиги" історик стверджував, що "похвальбі, парадному галасу й загальним міркуванням настав край"²¹. У позиції Ф.Шевченка відгукувались обмеження самого процесу "відлиги", усі розходження в поглядах, тлумаченнях, можливі лише в рамках "єдиної діалектико-матеріалістичної концепції". Дух "відлиги" відбився також у сміливому постулаті Ф.Шевченка, що, виступаючи проти сірості та одноманітності в науці, не можна ігнорувати "індивідуальність історика"²².

Ознакою стилю мислення доби "відлиги" була критика сталінізму, його негативного впливу на історіографію. Культ особи, на думку історика, "породжував культ слів і фраз, безконечне повторення завчених істин, паралізував мислення, викликав догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання"²³. Ф.Шевченко в умовах тогочасної "гласності" відтворює жахливу картину стану історичної науки сталінських часів (коли він навчався та робив перші кроки в науці): нехтування теорією, адміністративний тиск, задушлива психологічна атмосфера. Треба було мати неабияку особисту й професійну сміливість, щоб відкрито сказати: "При культурі існував примітивно-утилітарний підхід до теорії та її розвитку. Нестерпно дошкулюю і тяжкою була атмосфера дрібної

опіки і грубого адміністрування, підозрливості і недовір'я, безпідставні репресії до багатьох істориків. Усе це породжувало страх і недовір'я, паралізувало активність та ініціативу дослідників, порушувало свободу творчості. У такій атмосфері могли себе добре почувати бюрократи-перестраховщики і підлабузники. Це могло стати лише за умов, коли вважалося, що тільки одна особа має право на вирішальне слово в цих питаннях теорії... Особливо великої шкоди завдав культ особи історичній науці"²⁴.

Невипадково в цей період певної інтелектуальної свободи Ф.Шевченко звертається до розробки проблем історіографії, якій відводив "важливе й своєрідне місце" в системі історичної науки. Програмова стаття "Історіографія – важлива історична дисципліна" відкриває започаткований ним тематичний щорічник "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (1968).

Ф.Шевченко пропонує своє розуміння історіографії, тим більше, що ця тема на початку 1960-х рр. була доволі модною серед московських істориків, обговорення якої було ініційоване групою М.Нечкіної, і в якому брали участь провідні радянські вчені Л.Черепнін, А.Сахаров, С.Дмитрієв, С.Шмідт, М.Тихомиров.

Історіографія, за визначенням Ф.Шевченка, – "це історія становлення, формування та поширення історичних знань серед читацьких кіл"²⁵. Певна річ, Ф.Шевченко вловив основний сенс поняття історіографії в контексті сучасних історіографічних практик, котрі наголошують на таких комунікаціях, як автор – дослідник тексту, письменник – читач. Він не лише наполягав на конструктивній функції історіографії в процесі пізнання, але спростовував упереджено-презирливе ставлення до неї як до чогось зайвого, застарілого ("купи застарілих праць"), що було притаманно багатьом історикам радянської формації, які відмовляли історіографії в науковій значущості й через це у своїх дослідницьких та викладацьких практиках найчастіше плутали її з історичною бібліографією. "Хоча того чи не хоче автор, – наголошував Ф.Шевченко, – а до вивчення теми він підходить з певною міркою, яку він створив за вже існуючими зразками ... тому можна вважати за несерйозні твердження з недооцінкою значення історіографії, що зводиться приблизно до такої фрази: це нам не потрібно, бо вивчаємо нові теми і по-новому"²⁶.

Постійно обігруючи фразу М.Чернишевського "без історії предмета немає теорії предмета", Ф.Шевченко стверджував, що без історії науки не може бути її сучасної теорії. Він свідомо виступав проти порожнього фактографізму в науці, тобто "нанизування фактів", нагадуючи, що історик – "не звичайний оповідач" чи "байдужий обліковець"²⁷.

За марксистською риторикою – прагнення українського радянського історика до самостійності мислення, теоретизування, усвідомлення прямого зв'язку між історіографією та методологією дослідження: "Марксизм-ленінізм вимагає від науковця не тільки знання фактів, а і їх узагальнення, теоретичних висновків... Таким чином, історіографія – це не просто вивчення спадщини, а більш широке, змістовніше поняття. Мова йде про методологію історичних досліджень"²⁸.

У широкій програмі розвитку історіографічних досліджень в Україні, що її пропонує Ф.Шевченко в цій статті, симптоматичним є його ставлення та оцінки минулого української історичної науки. Навіть найобережніші вербальні формулювання та ідеологічні піруети неспроможні були приховати його переконаність щодо ролі "національної самобутності в розвитку історичних ідей"²⁹.

У період української "запізнілої відлиги" Ф.Шевченкові поталанило зробити те, що не вдалося жодному з українських радянських істориків, – певним чином легітимізувати ім'я М.Грушевського в українській радянській історіографії в

розвідці "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?" (1966). Стаття мала ювілейне походження з нагоди 100-річчя історика й цікаву передісторію.

Реабілітації імені М.Грушевського вільно чи невольно сприяла позиція вищого партійного керівництва республіки на чолі з П.Шелестом. У відповідь на заходи української діаспори щодо відзначення ювілею видатного українського історика й політичного діяча П.Шелест навіть дотепний аргумент: "Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам". За його вказівкою з приводу ювілею з'явилися статті літературознавців І.Бойка та Є.Кирилюка в "Літературній Україні" та історика Ф.Шевченка в "Українському історичному журналі"³⁰.

Пафос статті Ф.Шевченка зводився до прийнятної з погляду радянської української історіографії тези, що М.Грушевський повернувся в Україну тому, що визнав радянську владу. "Визнання радянської влади М.Грушевським – результат його переконання в перевагах соціалістичного ладу й прагнення бути корисним своєму народові. Тверде рішення про переїзд на Україну, – констатував Ф.Шевченко, – було прийнято"³¹.

Дивно було читати в 1966 р. про М.Грушевського (ім'я якого було піддано анафемі в офіційній радянській українській історіографії), що він "належав до числа тих діячів науки, які залишили не тільки велику кількість праць, а (що не менш важливо) пройшли складний, суперечливий життєвий шлях". "Усе це має бути, – писав Ф.Шевченко за часів далекої "української відлиги", – правильно висвітлено й оцінено сучасниками"³².

Як директор Інституту археології він дав дозвіл серед портретів видатних національних археологів розмістити портрет В.Антоновича, який, за його словами, "зробив для історії України більше, ніж десять наших академіків". Академічній молоді Ф.Шевченко повторював: "Вивчайте його твори, пишть про нього". Цей епізод свідчить про внутрішню фронду історика. Проте невдовзі портрет "буржуазного націоналіста", за мірками радянської науки, було знято³³.

Звернення до проблем і персоналій української національної історіографії, хоч і крізь призму марксистської ідеології, було красномовною ознакою українського інтелектуального ренесансу кінця 1950-х – початку 1970-х рр.

Безперечним здобутком інтелектуального мікроренесансу в Україні, як це ілюструє творчість Ф.Шевченка, став пріоритет українського. У редакційній програмі першого фахового журналу українських радянських істориків ("Українського історичного журналу"), ідейним лідером і першим відповідальним редактором якого став Ф.Шевченко, свідомо декларувалися українські преференції: "Основним завданням журналу є висвітлення історії українського народу з давніх часів до наших днів, його героїчної боротьби за своє соціальне та національне визволення"³⁴. Усі свої творчі сили, організаторський хист Ф.Шевченко присвятив реалізації програми відродження українського. Його редакційна стратегія полягала в широкому висвітленні історії України по вертикалі (з найдавніших часів до сьогодення) та по горизонталі (соціально-економічна, політична, культурна історія українського народу), репрезентації яскравих постатей та видатних подій історичного минулого України, розробці проблем теорії та методології історії, історіографії, джерелознавства, історії суспільної думки, комплексу допоміжних історичних дисциплін.

Життєпис Федора Шевченка – не просто біографія яскравої особистості, відомого історика. Це інтелектуальна біографія епохи, української радянської історичної науки, яка виступала чи то як драма, чи фарс, чи трагедія. Постать Ф.П.Шевченка сьогодні сприймається як ланка між минулим і майбутнім укра-

їнської історичної науки, усіх її складових – академічної дореволюційної, української радянської та сучасної національної.

¹ Федір Павлович Шевченко. Біобібліографія / Упорядники Г.В.Боряк, Н.О.Герасименко, О.В.Тодійчук. – К., 1989; *Дмитрієнко М.* Пам'яті видатного вченого // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану видатного вченого-історика, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Федора Павловича Шевченка. – К., 1998. – С. 5–8; *Пінчук Ю.* Шевченко Федір Павлович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Л., 2003. – С. 353, 354; Історіографічні дослідження в Україні: Наук. збірник (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7; *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* Ф.П.Шевченко – головний редактор “Українського історичного журналу” // УІЖ. – 2004. – №4. – С. 103–116; *Ясь О.В.* Постать і науковий доробок Ф.П.Шевченка: погляд з того боку “залізної завіси” // Там само. – С. 117–125; “Істину встановлює суд історії” / Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2-х тт. – К., 2004.

² *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2003. – С.6.

³ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 4.

⁴ *Смолій В.* Слово про Вчителя // *Апанович О.* Зазнач. праця. – С. 12.

⁵ Цит за: *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х–1980-х рр. – К., 1995. – С. 134, 135.

⁶ *Лосев А.Ф.* Дополнение к “Диалектике мифа” (новые фрагменты) // Вопросы философии. – 2004. – № 8. – С. 130.

⁷ *Симоненко Р.* Про Федора Павловича Шевченка (Спогади) // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. збірник (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7. – С. 24.

⁸ *Шевченко Ф.П.* Про створення “Вступу до історичної науки” // УІЖ. – 1959. – №1. – С. 95, 96.

⁹ *Його ж.* Про суд історії // УІЖ. – 1967. – №2. – С. 47.

¹⁰ *Його ж.* Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. – 1965. – №3. – С. 28.

¹¹ *Лосев А.Ф.* Указ. соч. – С. 128.

¹² *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 8.

¹³ Там само. – С. 46.

¹⁴ *Шевченко Ф.П.* В.І.Ленін і Т.Г.Шевченко // УІЖ. – 1964. – №2. – С. 4, 5.

¹⁵ *Його ж.* Про структуру та список карт історичного атласу України // УІЖ. – 1966. – №4. – С. 85.

¹⁶ Див.: *Апанович О.* Зазнач. праця. – С. 146, 147.

¹⁷ Там само. – С. 167.

¹⁸ *Дзира Я.* Десятиріччя творчого спілкування (Спогади) // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. збірник (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7. – С. 16–39.

¹⁹ Там само. – С. 47–50.

²⁰ Доклад Э.Н.Бурджалова о состоянии советской исторической науки и работе журнала “Вопросы истории” 20 июня 1956 г., Ленинград // Вопросы истории. – 1989. – №11.

²¹ *Шевченко Ф.П.* Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. – 1965. – №3. – С. 30.

²² Там само. – С. 31.

²³ Там само. – С. 32.

²⁴ Там само. – С. 9.

²⁵ *Шевченко Ф.П.* Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1. – С. 9.

²⁶ Там само. – С.11.

²⁷ Там само. – С. 13.

²⁸ Там само. – С. 15.

²⁹ Там само. – С. 17.

³⁰ Див.: *Дзира Я.* Зазнач. праця. – С. 52.

³¹ *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // УІЖ. – 1966. – №11. – С. 26.

³² Там само. – С. 13.

³³ *Дзира Я.* Зазнач. праця. – С. 53.

³⁴ Від редакційної колегії // УІЖ. – 1957. – №1. – С. 5.

In the historiographical essay the problem of the Ukrainian soviet historian's mentality is being reviewed on the materials of the intellectual biography of the famous scientist, study organizer F.Shevchenko.
